

Mirela Slukan Altić

URBANI RAZVOJ I PROSTORNA ORGANIZACIJA SREDNJOVJEKOVNOG VARAŽDINA

Mirela Slukan Altić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb

UDK 911.375(497.5 Varaždin)(091)“04/14”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10.1.2009.
Prihvaćeno: 18.2.2009.

Na temelju arhivskih izvora, autor analizira urbani razvoj i topografiju grada Varaždina od 13. do kraja 15. stoljeća. Uvidom u srednjovjekovne isprave te uvažavajući rezultate dosadašnjih arheoloških istraživanja, autor donosi nove zaključke o prostornoj organizaciji, razvoju i tijeku izgradnje srednjovjekovnog grada Varaždina te njegovim gradskim funkcijama kao jednog od središnjih naselja srednjovjekovne Slavonije. Temeljem analize izvora izrađena je rekonstrukcija prostorne organizacije grada u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.

Ključne riječi: Varaždin, srednji vijek, urbani razvoj, urbana topografija, centralne funkcije

Uvod

Prvi suvremeni metodološki pristup proučavanju razvoja srednjovjekovnih gradova u Slavoniji dala je Nada Klaić u svojem radu “Prilog pitanju postanka slavonskih varoši” iz 1955. g.,¹ čime je postavila temeljne okvire za proučavanje srednjovjekovne urbane povijesti. Srednjovjekovno razdoblje same varaždinske povijesti do sada je bilo predmetom istraživanja niza istraživača. Svakako jedan od najvažnijih poticaja istraživanju srednjovjekovne povijesti Varaždina imalo je pokretanje edicije *Poviestni spomenici Slobodnoga i kraljevskoga grada Varaždina*² u sklopu koje je od

¹ Nada Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, *Radovi Filozofskog fakulteta*, sv. 3, Zagreb 1955., str. 41–59.

² Zlatko Tanodi, *Poviestni spomenici Slobodnoga i kraljevskoga grada Varaždina. Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasdini* (dalje: MCV), 2 sv., Varaždin 1942. – 1944. Seriju su pod ponešto izmijenjenim naslovom (*Zapiski Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina*) nastavili Josip Barbarić i suradnici. Do danas je objavljeno 13 svezaka.

1942. do danas objavljeno 13 svezaka srednjovjekovnih isprava te zapisnika gradskog poglavarstva, zaključno do 1703. godine. Osim navedene edicije kao zbirke isprava, interpretacijom arhivskih izvora za srednjovjekovnu povijest Varaždina osobito se bavio dugogodišnji ravnatelj varaždinskog arhiva Mirko Androić, čije su dvije knjige nažalost tek nedavno objavljene. U knjigama *Spomenici starogradske varaždinske općine*³ i *Starogradska varaždinska općina*,⁴ daje se pregled povijesti varaždinskog kastruma i njegova zemljišnog posjeda od 12. do 19. stoljeća. Važne osvrtne na srednjovjekovnu varaždinsku povijest daje i Nada Klaić u knjizi *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*,⁵ raspravljajući o nekim pitanjima rane varaždinske povijesti te osobito o tumačenju najstarijih varaždinskih isprava.⁶ Posebno vrijedan prilog analizi varaždinskih isprava dao je i Mirko Androić u radu "Pitanje autentičnosti takozvanog Andrijinog varaždinskog privilegija iz 1209. godine",⁷ a Neven Budak u svojem djelu *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*,⁸ prvi je analizirao gradske centralne funkcije Varaždina i njegovu interakciju s ostalim gradovima srednjovjekovne Varaždinske županije te u tom smislu utemeljio model primjenjiv i na istraživanja drugih hrvatskih regija. Jedinu sintezu povijesti grada koja obuhvaća i srednjovjekovno razdoblje predstavlja rukopis Rudolfa Horvata iz 1912., *Povijest grada Varaždina*, koji je objavljen tek 1993. godine.⁹ Pojedina pitanja prostorne organizacije (topografije) srednjovjekovnog Varaždina razjasnili su Mira Ilijanić i Slavko Kapustić u radu "Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća"¹⁰ u kojem daju prve obrise topografije srednjovjekovnog Varaždina. Taj je rad pokušaj da se detaljnije osvijetle pitanja prostorne organizacije i urbane strukture srednjovjekovnog Varaždina.

Povijesni kontekst nastanka grada Varaždina

Na pojavu gradova na području Slavonije, pa tako i grada Varaždina, presudnu su ulogu imale gospodarske promjene omogućene stabilizacijom političkih prilika

³ Mirko Androić, *Spomenici starogradske varaždinske općine*, Varaždin 2008.

⁴ Mirko Androić, *Starogradska varaždinska općina*, Varaždin 2008.

⁵ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

⁶ Isto, str. 298–300.

⁷ Mirko Androić, Pitanje autentičnosti takozvanog Andrijinog varaždinskog privilegija iz 1209. godine, *Arhivski vjesnik*, br. 1, Zagreb 1958., str. 447–479.

⁸ Neven Budak, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća)*, Koprivnica 1994.

⁹ Rudolf Horvat, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin 1993.

¹⁰ Mira Ilijanić – Slavko Kapustić, Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća, u: *Varaždinski zbornik. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin 1983., str. 169–190.

kao i snažan kolonizacijski val koji zahvaća ovaj dio Europe u razdoblju od 11. do 13. stoljeća tijekom kojih će se u Slavoniji formirati nova mreža srednjovjekovnih gradova. Formiranje države pod Stjepanom I. (997. – 1037.) omogućilo je postupnu stabilizaciju gospodarskih prilika i intenziviranje razmjene. Čvršća politička i crkvena organizacija te konačno i uspostava stabilnije političke vlasti stvorila je društvenu i gospodarsku podlogu neophodnu za razvoj gradskih naselja.¹¹ Do stvaranja pogodnih uvjeta razvoja dolazi osobito krajem 11. stoljeća s Ladislavom I. (1077. – 1095.), odnosno Kolomanom (1095. – 1116.), koji će 1102., okrunivši se za hrvatskog kralja, ujediniti pod svojom krunom Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

U Slavoniji kao najnaseljenijoj i gospodarsko-politički najvažnijoj cjelini u sklopu nove feudalne ugarsko-hrvatske državne zajednice djelovanje kraljevske vlasti bilo je iznimno snažno.¹² U tom smislu, osobito važan poticaj urbanizaciji imala je uspostava nove upravno-teritorijalne organizacije određene osnivanjem kraljevskih županija s utvrđenim sjedištima u Zagrebu, Varaždinu, Križevcima i Virovitici, odnosno utemeljenje biskupija sa sjedištima u Zagrebu i Đakovu. Ta nova središta, kraljevski kastrumi uz koje se formiraju podgrađa, postaju glavna žarišta organizacije urbanog života čitave Slavonije. Pri tome je važno naglasiti da se različiti procesi organiziranja zemljišnog posjeda isprepleću s procesima njihova raspadanja, jer su kraljevi zbog održavanja vlasti prisiljeni darivati posjede velikašima, crkvi i njezinim crkvenim redovima (samostanima), pa je primarni, tzv. pridvorni, tip gospodarstva postupno ustupao mjesto vlastelinskom feudalnom gospodarstvu. Tako je, kao i u drugim dijelovima Europe, početna inicijativa kraljevske vlasti u organiziranju naseljenih prostora s vremenom prelazila u ruke domaćih feudalaca i crkve.¹³

Stabilizacija političke vlasti omogućila je snažniji razvoj poljoprivredne proizvodnje, koja je također bila neophodna za razvoj gradova. Urbanizacija se redovito javlja u područjima važnih trgovačkih putova i razvijene poljoprivrede. Naime, da bi se razvili, gradovima je potrebna napredna seoska sredina na koju kasnije i sami utječu. Stvaranje viškova proizvoda seljacima omogućuje uključivanje u trgovinu, a rezultati te pojave jasno se oslikavaju i u Kolomanovoj odluci da dio seljačkih podavanja pretvori u novčana. Dakle, povećanje poljoprivredne proizvodnje utječe na razvoj trgovine, pa naselje u kojem će se vršiti razmjena uskoro postaje potreba svakog većeg vlastelinstva.¹⁴

Politički i gospodarski uvjeti razvoja stvoreni u doba Arpadovića dobili su presudnu podršku u kolonizacijskim procesima koji su u Europi otpočeli oko polovice 10. stoljeća, a u našim su krajevima kulminirali tijekom 12. stoljeća. U slučaju Varaždina osobitu važnost imali su njemački kolonisti, čineći svojevrsna vrata njema-

¹¹ N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 253.

¹² Neven Budak – Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjega vijeka*, Zagreb 2006., str. 213.

¹³ N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 258, 278.

¹⁴ N. Klaić, *Prilog pitanju postanka*, str. 48.

čkoj kolonizaciji prema čitavom jugoistoku.¹⁵ Sloboda kretanja i opisani gospodarski uspon privlačili su koloniste, među kojima su bili trgovci i obrtnici. Istodobno su i sami Arpadovići poticali naseljavanje kolonista (*hospita*) u veća naselja radi jačanja obrambenih funkcija naselja. Pri tome su osobitu ulogu imala pogranična mjesta poput Varaždina u kojima se stapala dvostruka uloga trgovačkih i obrambenih središta koja su imala važnu ulogu u učvršćivanju zapadnih međa kraljevstva.

Pojava novih gradskih naselja osobito se intenzivira početkom 13. stoljeća, kada u srednjovjekovnu Slavoniju kao vladari dolaze kralj Andrija II. te potom hercezi Bela IV. i Koloman, koji su militarizirali svoje slavonsko kraljevstvo dijeleći slobodnjacima zemlju uz obvezu vojničke službe. Naime, uvidjevši da su se utvrđeni gradovi pokazali najboljom zaštitom od prodora Mongola, u svrhu kolonizacije opustjele zemlje i stvaranja novih utvrđenih naselja, dodjeljivali su brojne posjede i povlastice potičući tako crkvene i svjetovne velikaše da podižu utvrđena naselja. Razdoblje vladavine Andrije II., hercega Kolomana i Bele IV., a osobito ono do provale Tatara, može se označiti kao doba procvata čitave Slavonije u kojem se kao odraz novih razvojnih procesa javlja veći broj gradskih naselja. Među njima posebno mjesto zauzet će upravo grad Varaždin.

Prve vijesti o gradu – Varaždin u važnijim srednjovjekovnim ispravama

Prvu pisanu potvrdu o postojanju Varaždina nalazimo u ispravi iz 1181. godine kojom hrvatsko-ugarski kralj Bela III., potvrđuje zagrebačkom Kaptolu pravo na posjed Varaždinske Toplice koji mu je u vrijeme kralja Bele II oteo varaždinski župan (*Quidam Belee nomine, comes de Garestin, tempore avi mei regis Bela secundi*).¹⁶ Postojanje varaždinskog župana 1181., odnosno već u doba Bele II., dakle u razdoblju 1131. – 1141., posredno nam potvrđuje i postojanje Varaždina već u prvoj polovici 12. stoljeća, i to kao sjedišta župana. Dakle, već tijekom prve polovice 12. stoljeća Varaždin se razvijao kao sjedište kraljevskog posjeda – Varaždinske županije. Uz to, s obzirom na svoj vrlo povoljni prometni položaj, Varaždin je sasvim sigurno već tada bio i središte značajne lokalne trgovačke razmjene koje je privlačilo i mnoge strane koloniste (*hospites*), što mu je uz funkciju sjedišta župana davalo mogućnosti da razvija svoje funkcije brže od okolnih naselja.

Osim što je bio sjedište župana, o Varaždinu 12. stoljeća znamo vrlo malo. Povijesnu šutnju prekidaju tek događaji 1202. kada se Varaždin spominje kao poprište borbe za prijestolje između hercega Andrije i njegova brata, hrvatsko-ugarskog kralja Emerika, koji će pobijedivši Andriju držati ga zatočenog u Knegincu sve do svoje

¹⁵ Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 43.

¹⁶ Usp. Tadija Smičiklas i suradnici, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), sv. 2, dok. 175, str. 176–178.

smrti 1204. godine.¹⁷ Kada je nakon smrti Emerikova sina Ladislava Andrija 1205. konačno postao hrvatsko-ugarski kralj, on se odlučio svoje saveznike potražiti u nižem i srednjem plemstvu – budućem građanstvu, koje mu je pomagalo tijekom njegovih uzničkih dana. Tako se iz plodnog saveza između vladara i građana rađa nova pravna kategorija naselja – slobodni kraljevski grad.¹⁸ Prvi od njih bio je upravo grad Varaždin.

Svoj privilegij slobodnog i kraljevskog grada Varaždin ostvaruje već 1209., najranije od svih hrvatskih, ali i ugarskih, gradova.¹⁹ Darovnicom koju mu je dodijelio Andrija II. Varaždinci dobivaju pravo izbora vlastitog suca, izuzimajući ga od vlasti kraljevskog župana.²⁰ Nadalje, Varaždinci su privilegijem dobili pravo slobodnog oporučivanja svoje imovine (*testandi*) te pravo seljenja (*libertas migrandi*). Na kraju, grad je poveljom dobio i vlastiti posjed u vidu gradskog teritorija čije su granice točno definirane u samoj povelji. Iako se privilegiranje Varaždina, kako je to u samoj darovnici istaknuto, prije svega povezuje s pomoći koju su Varaždinci pružili hercegu Andriji II. prilikom njegova zatočeništva u Knegincu,²¹ valja naglasiti da je Andrija imao dovoljno drugih razloga da Varaždinu prizna status slobodnog i kraljevskog grada. Iz povelje prije svega doznajemo da se u Varaždinu već tada naseljavaju njemački trgovci, koji će dodjeljivanjem povlastica gradu dodatno oživjeti trgovinu. Iz toga razloga Andrija II. dopušta građanima da slobodno trguju na području Slavonije bez plaćanja bilo kakvog poreza, ali kada sa svojom robom prelaze u Njemačku, onda moraju platiti porez i carinu. Iz te odredbe razvidno je da je Andrija razmišljao ekonomski, potičući trgovinu u svojoj zemlji, odnosno otežavajući trgovački promet prema Njemačkoj uvođenjem zaštitne carine. Ipak, valja napomenuti da varaždinsko naselje u vrijeme kada je dobilo privilegij još uvijek nije moglo imati važnije gradske funkcije. Na još uvijek skromne osobine varaždinskog naselja može upućivati i činjenica da se Varaždin u povelji iz 1209. naziva *villa*, što doduše može označavati naselje s nekim gradskim osobinama, ali svakako na nižem stupnju razvoja, dok se njegovi stanovnici nazivaju *burgenses*, ali i *hospites*, jasno ističući značaj doseljeničkog stanovništva.

¹⁷ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, prir. Franjo Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (dalje: MSHSM), sv. 26, Scriptorum, sv. 3, Zagreb 1894., str. 81–82.

¹⁸ N. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 293.

¹⁹ CD 3, dok. 75, str. 89–91.

²⁰ Ipak, Varaždinci nisu posve oslobođeni dužnosti prema županu, kojem i dalje plaćaju određena podavanja.

²¹ *Hinc est, quod ad petitionem fidelis nostri Poch palatini et comitis Musuniensis et maxime fidele seruicium hospitum nostrorum in uilla Warasd commorantium, quod nobis deuote fideliterque, dum in Khene detineremur in carcere, exhibuerunt, pio affecto (!) regio considerantes, eis tam in presenti existentibus quam eciam superuenientibus perpetuo iure contulimus statum huiusmodi libertatis, ac te(rram circumda)tam undique metis precepimus eis assignare* (CD 3, dok. 75, str. 89).

Spomenutu darovnicu iz 1209. godine Bela je potvrdio dva puta – 1220.²² i 1242.²³ godine, prvi put bez izmjena njezina teksta, a drugi put s izmjenama, oduzimajući gradskom sucu pravo presuda u kriminalnim parnicama (*cause sanguinisi*), koje od tada mora rješavati zajedno s varaždinskim županom. Usporedba razmjerno opsežnog privilegija Gradeca iz 1242. i znatno skromnijeg privilegija Varaždina iz 1209. jasno ukazuje na činjenicu da je Gradec za vladare imao daleko veće značenje od Varaždina, što dodatno utvrđuje tezu o još uvijek razmjerno nižem stupnju razvoja varaždinskog naselja. Osobito upada u oči činjenica da Varaždinci ni od jednog vladara sve do početka 15. stoljeća nisu dobili posebno pravo održavanja godišnjih sajмова, iako je sasvim izvjesno da je Varaždin s obzirom na svoj prometni i geografski položaj već tada morao imati znatan trgovački promet koji se zasigurno odvijao u nekom obliku sajmovanja.

Sljedeći spomen Varaždina nalazimo u vrijeme prodora Tatara. Naime, varaždinski kastrum i njegova vojna posada, po svemu sudeći, imali su važnu ulogu u obrani Slavonije od Tatara. Iz darovnice kojom Bela 1244. varaždinskom županu Mihaelu daruje posjede u Loboru, Klenovniku i Zlogonji saznajemo da je povod darovanja njegova uspješna obrana granice oko Varaždina i Ptuja koja je bila izvrgnuta tatarskoj provali (*confinia nostra circa Varosd et Poetoviam in tante turbationis tempore*).²⁴ Sukladno tome, možemo pretpostaviti da samo varaždinsko naselje tijekom prolaska Tatara nije pretrpilo veća razaranja, odnosno da je grad zajedno sa širom pograničnom zonom uspješno obranjen.²⁵

Ostale sačuvane isprave iz razdoblja 13. stoljeća o samom gradu i organizaciji komunalnog života ne donose nam nikakve nove informacije. Povelja Stjepana VI. iz 1272. kojom se ponovno potvrđuju slobostine grada Varaždina doslovni je prijepis Beline povelje iz 1242. godine.²⁶ U preostalim izvorima u kojima se spominje Varaždin govori se isključivo o prometu nekretninama te o reambulaciji varaždinskih posjeda koje su građani uvijek nanovo davali potvrđivati zbog teritorijalnih sporova s okolnim plemstvom, napose oko posjeda Kneginec. Brojni teritorijalni sporovi grada sa županom te okolnim plemstvom osobito će se intenzivirati u doba izumiranja Arpadovića, odnosno nakon dolaska Anžuvina, pa se od početka 14. stoljeća najveći broj varaždinskih isprava bavi zemljišnim sporovima i potvrdama gradskih prava. Usprkos tome, varaždinski građani od Arpadovića nisu dobili druge povlastice te se

²² Usp. MCV 1, dok. 2, str. 3–4.

²³ CD 4, dok. 150, str. 166–167.

²⁴ CD 4, dok. 214, str. 245–246.

²⁵ Tvrdnju o tatarskom razaranju Varaždina u literaturu je unio Ladislav Ebner (*Historisch-statistisch-topographische Beschreibung der k. Freystadt Varasdin*, Varasdin 1827., str. 35–37), koji se pozvao na Nikolu Istvanffyja. Na to da je riječ o posve neutemeljenoj tvrdnji ukazuje činjenica što Istvanffyjevo djelo *Historia Regni Hungariae* na koje se poziva Ebner počinje 1490. godinom, uopće ne spominjući Tatare, iz čega proizlazi da se Ebner pozivao na nepostojeće podatke.

²⁶ MCV 1, dok. 11, str. 13–14.

na taj način nisu isticali među drugim slavonskim građanstvom toga doba. Tek je nastupom 14. stoljeća, odnosno uspostavom anžuvinske vlasti, Varaždin dobio snažniji poticaj slobodnijem razvoju svojih gradskih povlastica. Naime, 1357. godine kralj Ludovik prvi je put Varaždin potpuno oslobodio sudske vlasti župana, pozvavši se na velike štete koje su građani Varaždina do tada trpjeli od svojega župana.²⁷ Koliko je ta činjenica bila važna za jačanje Varaždina kao grada, možda najbolje potvrđuje činjenica da se upravo u toj ispravi Varaždin prvi put naziva *civitas*, što će od tada postati uvriježen naziv u gotovo svim kasnijim ispravama koje se tiču grada Varaždina.²⁸ Nadalje, ta je isprava i važna stoga što ukazuje na nesumnjivo gospodarsko jačanje Varaždina. Naime, građani su zbog zaštite koju im je pružao Ludovik od tada plaćali godišnji porez kraljevskoj komori koji je rastao sukladno povećanju blagostanja građana (tzv. Miholjčica, jer se plaćala na Miholje). Dakle, gradski prihod od trgovine i obrta, odnosno sama dobit od poreza morala je biti znatna, kada ju je Ludovik odlučio zaštititi i na taj način usmjeravati dio gradskih prihoda u kraljevsku komoru osiguravajući si na taj način ne samo dodatne prihode, već i sigurnu vlast nad hrvatskim plemstvom.

Važnu prekretnicu u srednjovjekovnom povijesnom razvoju Varaždina predstavlja 1397. godina, kada je kralj Žigmund varaždinski kastrum darovao Hermanu Celjskom.²⁹ Naime, do tada je kastrum bio kraljev posjed kojim je upravljao župan, a tada kastrum postaje feudalni posjed velike plemićke obitelji, što će, dakako, otežati ostvarivanje povlastica slobodnog kraljevskog grada samom varaždinskom naselju. Da bi ublažio tu otegotnu okolnost, kralj Žigmund gotovo istodobno Varaždincima potvrđuje raniju Ludovikovu povlasticu iz 1357. kojom on grad oslobađa od sudske vlasti župana,³⁰ 1406. dodjeljuje Varaždinu i njegov prvi sajamski privilegij³¹ te čak u dva navrata potvrđuje njegov status slobodnog i kraljevskog grada (1407. i 1421. godine).³² Sljedeća važna promjena u uvjetima razvoja Varaždina dogodila se oko 1435. godine. Naime, u darovnici iz 1435. godine kojom kralj Žigmund Hermanu Celjskom potvrđuje njegove posjede prvi se put ne spominje samo utvrda, već i sam grad Varaždin (*civitas item Varasd*).³³ Dakle, sada je i grad usprkos svojem privilegiju iz 1209. postao privatni posjed grofova Celjskih. Takav se status grada održao i kasnije, pa Ulrik Varaždin često naziva *civitas nostra, intra veras metas civitas nostre*

²⁷ CD 12, dok. 316, str. 417–418.

²⁸ Za detaljnu analizu tituliranja grada Varaždina i njegovih stanovnika usp. Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 25–31.

²⁹ CD 18, dok. 168, str. 244–247.

³⁰ MCV 1, dok. 34, str. 33–36.

³¹ MCV 1, dok. 51, str. 60–61.

³² MCV 1, dok. 39, str. 38–41, odnosno dok. 51, str. 60–63.

³³ Hrvatski državni arhiv, Neoregistrata Acta, fasc. 1594, br. 2.

Varasdiensis i sl.³⁴ Upravo zbog takvog pomalo konfuznog statusa grada, u obranu prava varaždinskih građana stao je kralj Ladislav potvrđujući mu gradske povlastice 1453.,³⁵ kao i Matijaš Korvin, koji 1464. godine potvrđuje gradu pravo na njegov gradski grb.³⁶ Zbog tako snažne potpore koju je grad dobivao od kralja, sukobi s feudalnim gospodarima tvrđe i grada nisu značajnije osujetili razvoj Varaždina. Upravo suprotno, uspostava vlasti grofova Celjskih poklopila se s početkom najpropulzivnijeg razvoja srednjovjekovnog Varaždina. Trgovina, koja je i do tada bila jedan od osnovnih razvojnih čimbenika grada, formalnim donošenjem sajamskog privilegija izdigla je Varaždin u jedno od najjačih sajmišnih mjesta srednjovjekovne Slavonije. Sajamskom poveljom potaknut je dolazak trgovaca iz udaljenijih krajeva koji su mogli na varaždinskom sajmu prodavati svoju robu bez plaćanja tridesetine. Održavanje godišnjeg sajma u Varaždinu dozvolio je i hrvatski ban Ulrik Celjski svojom poveljom iz 1448 godine.³⁷ Njezinim objavljivanjem na tržištima i drugim javnim mjestima ban je pozvao sve trgovce i druge ljude u Varaždin na veliki Jakobovski sajam koji je trajao osam dana jamčeći im potpunu sigurnost te slobodnu razmjenu robe bez plaćanja tridesetnice i ostalih daća. Istom ispravom, potičući trgovinu i obrt, Ulrik Celjski upozorava kapetane, potkapetane, kaštelane, suce i sve podložnike da ne smiju smetati ili braniti trgovcima i potrošačima dolazak u Varaždin nanošeći im štetu, otežavajući im posao, dapače, da se od njih traži da im u tome pomažu.

Sredinom 15. stoljeća Varaždin će se još jednom naći u središtu zbivanja kao poprište odlučujuće bitke između Ulrika Celjskog, čiju je vojsku predvodio Jan Vitovec, i Ivana Hunjadija, koji je 1446. godine pokušao preoteti posjede Celjskih. Nakon što je popalio Međimurje i južnu Štajersku, Hunjadi prelazi Dravu te opsjeda Varaždinski kastrum koji, tada već dobro utvrđen, uspješno odbija napad. Nažalost, samo varaždinsko naselje tom će prilikom teško stradati, što će odmah potom potaknuti izgradnju obrambenog gradskog zida.³⁸

Nakon smrti Ulrika Celjskog 1456. godine i kratkotrajne vladavine njegove udovice Katarine Celjske kastrum i grad 1458. dolaze u vlasništvo Jana Vitovca.³⁹ I on je, kao i njegovi prethodnici, pokušavao gradu nametati pojedine feudalne obaveze, Matijaš Korvin i u toj je situaciji zaštitio građane od pokušaja nametanja feudalnih daća.⁴⁰ Nakon što je Matijaš Korvin 1488. Vitovcima oduzeo posjede te vratio grad pod punu kraljevsku vlast,⁴¹ nastupilo je povoljnije razvojno razdoblje grada u kojem

³⁴ MCV 1, dok. 131–132, str. 164–166.

³⁵ MCV 1, dok. 133, str. 166–167.

³⁶ MCV 1, dok. 165, str. 201–202.

³⁷ MCV 1, dok. 132, str. 165–166.

³⁸ Franz Krones, *Die Freien von saneck und ihre Chronick als Grafen von Cilli*, Graz 1883., str. 103.

³⁹ Državni arhiv Varaždin, Fond obitelji Bedeković, br. 131.

⁴⁰ MCV 1, dok. 143, str. 175–176.

⁴¹ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. 4, Zagreb 1982., str. 179–180.

su varaždinska gradska prava bolje zaštićena od vladara te su ih zbog toga poštivali i kasniji vlastelini varaždinskog kastruma (Ivaniš Korvin i Juraj Brandenburški). Tek ponovnim slabljenjem kraljevske vlasti i jačanjem samovolje feudalnih gospodara ponovno dolazi do krize u razvoju grada. Ta će kriza kulminirati 1526., kada je varaždinski kastrum zajedno s gradom založen Stjepanu Bathoryju,⁴² odnosno 1543., kada tvrđa i grad dolaze u posjed Ivana Ungnada.⁴³ Tada će kršenje gradskih povlastica i prisvajanje novčanih davanja, uza sve izrazitiju osmansku opasnost, dovesti do duboke krize grada u kojoj će dotadašnji razvojni poticaji proizašli iz razvoja trgovine i obrta posve ustuknuti pred prioritetom obrane grada i ostatka ostataka Hrvatskog Kraljevstva.

Razvoj centralnih funkcija grada

Razvoj grada Varaždina od samih je početaka njegova razvoja najuže vezan uz Varaždinsku županiju, odnosno funkciju njezina upravnog sjedišta. Upravo zbog toga nije slučajno da najstariji spomen grada posredno bilježimo upravo u ispravi koja spominje Varaždinsku županiju, odnosno varaždinskog župana (*comes de Garrestin*) u doba Bele II.⁴⁴ Slijedom toga, ako Varaždinska županija postoji već u razdoblju 1131. – 1141., možemo pretpostaviti da je u istom razdoblju mogao postajati i *castrum comitis*, odnosno utvrda (kastrum) u kojoj je župan imao sjedište. Naime, sasvim je izvjesno da se županijska vlast u to vrijeme morala oslanjati na utvrđeno sjedište.⁴⁵

Prostorni opseg županije kojoj je varaždinski kastrum bio sjedište tijekom srednjeg vijeka nije uvijek jasno definiran, no poznato je da se granice kraljevskih županija u ranijem razdoblju njihova postojanja uglavnom poklapaju s granicama arhiđakonata. Kako najstariji popis župa arhiđakonata Zagrebačke biskupije potječe iz 1334. godine, to je ujedno vrijeme za koje možemo pobliže odrediti granice srednjovjekovne Varaždinske županije.⁴⁶ Sukladno prostornom rasporedu župa, tj. gra-

⁴² Emilij Laszowski, *Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje MHR), sv. 1, MSHSM, sv. 35, Zagreb 1914., str. 356.

⁴³ Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi. Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 2, MSHSM, sv. 36, Zagreb 1915., str. 315.

⁴⁴ CD 2, dok. 175, str. 176–178.

⁴⁵ To potvrđuju analogije s drugim županijskim središtima Slavonije toga doba. Usp. Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 110.

⁴⁶ U sastavu Varaždinskog arhiđakonata 1334. godine zabilježene su sljedeće župe: Sv. Vjenceslav u Varaždinu, Sv. Bartol u Bartolovcu, Sv. Martin u Toplicama, Sv. Jakov u Jakopovcu, Sv. Ilija u Sv. Iliji, Sv. Juraj u Maruševcu, Sv. Marko u Vinici, Sv. Martin u Donjoj Voći, Sv. Križ u Križovljanu, Sv. Nikola u Borlu, Sv. Petar u Bućinu kod Petrijanca i Sv. Ulrih u Zamlachi kod Vidovca. Godine 1501. u Varaždinski arhiđakonata pripadali su i Sv. Klement u Kelemenu, Sv. Elizabeta u Jalžabetu, Blažena Djevica Marija u Poljanama, Sv. Martin u Martijancu te Sv. Križ u Slanju, a koji su u popisu župa iz 1334. g. uvršteni u Komarnički arhiđakonata. Usp. Josip Buturac, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 59, Zagreb 1985., str. 104.

nicama arhiđakonata, granice županije išle su od Borla⁴⁷ rijekom Dravom na istok do Martijanca i Bartolovca te preko Jalžabeta sve do Varaždinskih Toplica. Južnu granicu činili su obronci Varaždin Brega, odakle je granica nastavljala rijekom Bednjom prema zapadu sve do Maruševca i Donje Voće, izlazeći ponovno na Dravu kod Borla. Tijekom 15. i 16. stoljeća područje županije znatno je prošireno, pa ona osim već spomenutog teritorija obuhvaća i širok prostor današnje Krapinsko-zagorske županije. Širenje površine Varaždinske županije s granica arhiđakonata iz 13. i 14. stoljeća prema širokom opsegu županije iz 16. stoljeća, jasno oslikavaju uspon grada Varaždina te izrazito jačanje njegova centraliteta kao središnjeg naselja čitave sjeverne Hrvatske.

Spomenuti kastrum sa svojom funkcijom sjedišta župana nije bio samo nosilac administrativnih i političkih funkcija, već je kao fortifikacijski objekt stoljećima predstavljao središnju točku obrane čitavog naselja i njegova posjeda. Njegova obrambena funkcija, uz funkciju sjedišta župana, svakako je najvažnija funkcija varaždinskog kastruma (gospodari varaždinske utvrde uvijek su i zapovjednici pripadajuće vojske). Nakon preobrazbe varaždinskog kastruma u renesansnu utvrdu koja otpočinje 1543., čime Varaždin postaje glavna utvrda Slavonske vojne granice, a nekadašnja žitnica grofova Celjskih njezin glavni arsenal, vojne centralne funkcije Varaždina uvelike su premašivale njegove nekadašnje domete.

Kastrum je imao i svoje zemljišne posjede u okolici grada koje nastanjuju vojnici kastruma (*iobagiones castri*) te kmetovi kastruma (*castrenses*), pa je kastrum u tom smislu bio i gospodarsko sjedište pripadajućeg zemljišnog posjeda. Taj je posjed tijekom 13. i 14. stoljeća rastao, često na račun teritorija slobodnog i kraljevskog grada, zbog čega između zapovjednika utvrde i grada dolazi do čestih sukoba. Posjedi varaždinskog kastruma mogu se rekonstruirati na temelju isprave bana Stjepana iz 1258. godine kojom on na nalog kralja Bele IV. utvrđuje sporne međe.⁴⁸ Iz toga dokumenta razvidno je da su jobagioni kastruma u 13. stoljeću imali zemljišne posjede u Vidovcu, Trnovcu i Zbelavi, a sam župan u području Kneginca, što znači da su pojedina zemljišta grada s vremenom zaposjeli jobagioni.⁴⁹ Kastrum je imao i presudni utjecaj na urbanistički razvoj naselja jer je predstavljao središnji objekt pokraj kojeg se pod njegovom zaštitom razvija podgrađe – budući grad Varaždin.

Dodjeljivanjem povlastica slobodnog i kraljevskog grada koje 1209. godine Varaždinu dodjeljuje kralj Andrija II., Varaždin prvi puta postaje i središte velikog zemljišnog posjeda, znatno većeg od posjeda varaždinskog kastruma. Naime, teritorij slobodnog i kraljevskog grada obuhvaćao je prostrane zemljišne posjede s pripadajućim gradskim selima koje je grad naseljavao doseljenicima i gradskim kmetovima. Andrijina darovnica iz 1209. te potvrda iste darovnice koju je gradu izdao Bela IV.

⁴⁷ Borl je srednjovjekovna utvrda na desnoj obali Drave, na području Republike Slovenije.

⁴⁸ MCV 1, dok. 6, str. 6.

⁴⁹ Detaljnu analizu tog procesa daje Androić, Pitanje autentičnosti, str. 447–479.

1220. godine omogućavaju nam rekonstrukciju približnih granica teritorija slobodnog i kraljevskog grada.⁵⁰ Granica teritorija slobodnog i kraljevskog grada započinjala je sjeverno od posjeda Ivank⁵¹ na samoj Dravi, odnosno Žabnika nedaleko od Drave, od tamo se spuštala prema Plitvici prolazeći istočno od Zbelave i Bartolovca, potom je rijekom Plitvicom nastavljala prema zapadu do ušća rječice Blizne. Sijekući cestu Varaždin – Varaždinske Toplice, gradska međa nastavljala se prema jugu. Nedaleko od Lužana dolazila je do ceste za Remetinec kojom se međa ponovno penje prema sjeveru sve do Biškupca, odakle se ponovno spušta na jug cestom Jalkovec – Varaždin sve do potoka Bzenice i dalje potokom sve do njegova izvora. Potom je međa, nastavljajući put prema sjeverozapadu, još jednom prelazila rijeku Plitvicu te, došavši do križanja dviju cesta kod Papinca, ubrzo skrenula na sjever preko Nove Vesi i Svibovca izbila na Dravu, gdje se nalazila jedna od gradskih luka. Sjevernu granicu posjeda uglavnom je činila Drava, odnosno pojedini dravski otoci.

Osim povlastice slobodnog kraljevskog grada koja je njegovim stanovnicima omogućavala oslobođenje od feudalnih obveza, jedna od najvažnijih razvojnih funkcija srednjovjekovnog Varaždina svakako je bila ona prometna. Varaždin je nastao na mjestu povoljnog prijelaza preko Drave. Gradska luka spominje se već u darovnici iz 1209. godine i od samih početaka imala je ključnu ulogu u razvoju grada. Uvidom u spomenutu darovnicu saznajemo da je Varaždin 1209. godine na svojem teritoriju imao barem dvije gradske luke; jednu, koja se naziva glavnom (*portum Drave fluvii magni*), koja se nalazila kod današnjeg Svibovca (kasnije se naziva i *traiectus Szvibovensis*), te druga, koja se nalazila uz selo Ivank, do sada neubicirana, no svakako istočno od grada, po svemu sudeći u blizini Žabnika. Pri tome je važno napomenuti da spomenutim putovima koji su u području Varaždina prelazili Dravu nije stizala samo roba, već i ljudi s novim idejama i inovacijama u svim područjima društvenog života. Tako je upravo dobar prometni položaj, uz zaštitu koju je gradu pružao kastrum i privilegije koji su bili osigurani darovnicom iz 1209. godine, bio osnovni pokretač razvoja trgovine, sajmovanja te gospodarskog uspona grada uopće.

Sajmovi kao jedan od najpropulzivnijih čimbenika stvaranja i razvoja gradskih naselja u Varaždinu se spominju razmjerno kasno, izrijekom tek 1406., kada Žigmund odobrava građanima da odaberu dan za godišnji sajam koji se od tada održavao na dan Sv. Jakoba.⁵² Objašnjenje za to valja tražiti u činjenici što su sajmovi bili jedno od regalnih prava gdje prihode od sajma ubire vladar (to pravo sajamskim privilegijem prelazi na feudalca).⁵³ Iako je sajamski privilegij sasvim sigurno

⁵⁰ Identifikaciju toponima spomenutih u darovnici, odnosno njezinu prijepis, izvršio je Androić, Pitanje autentičnosti, str. 447–462.

⁵¹ Posjed Ivank (*Yuanc*) nalazio se na samoj Dravi nedaleko od Žabnika; 1470. godine više ne postoji. Sličan toponim oko Žabnika nije sačuvan, pa je točan lokalitet posjeda Ivank do danas ostao neutvrđen. Usp. MCV 1, dok. 179, str. 221.

⁵² MCV 1, dok. 51, str. 60–61.

⁵³ Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 85.

znatno utjecao na dodatno intenziviranje trgovine, ovo razmjerno kasno formalno privilegiranje godišnjeg sajma nije moglo bitno kočiti razvoj grada jer je poznato da za razvoj gradskih funkcija najveću važnost nemaju godišnji sajmovi, već oni tjedni namijenjeni zadovoljavanju svakodnevnih potreba lokalnog tržišta. Naime, samo tjedni sajmovi zbog svoje učestalosti i ujednačenog (sigurnog) prometa mogli su učiniti neko naselje privlačnim za stalno naseljavanje trgovaca i obrtnika. Kako je Varaždin tijekom srednjega vijeka doživio velik gospodarski rast, sasvim je izvjesno da se u tom gradu sajmovalo i znatno prije 1406. godine. Na jačanje sajamskih funkcija Varaždina osobito je poticajno djelovalo i jačanje njegovih vojnih funkcija jer se na njemu sada opskrbljuju i vojnici, pa nije slučajno da Varaždin bilježi najsnažnije trendove gospodarskog rasta upravo u vrijeme kada grad postaje najvažnije vojno uporište.

Druga gospodarska grana koja je, osim trgovine, utjecala na razvoj gradskih funkcija i na centralitet naselja bili su obrti. Gradovi su bili obrtnička središta u kojima se proizvodilo za lokalno tržište, ali i za izvoz. Podaci o broju i vrsti obrtnika iz sredine 15. stoljeća pokazuju da su u gradu djelovala 164 obrtnika u čak 35 različitih djelatnosti.⁵⁴ Procjenjuje se da je u to vrijeme grad mogao imati oko 2.500 stanovnika,⁵⁵ dok su početkom 16. stoljeća zbog krize broj i specijalizacija obrtnika u padu, pa 1520. Varaždin bilježi 77 obrtnika u 25 zanimanja na otprilike 1.500 – 1.800 stanovnika.⁵⁶ Obrti se nakon početne krize ne samo oporavljaju, nego i prerastaju trendove 15. stoljeća, pa u posljednjim desetljećima 16. stoljeća Varaždin među svojih 2.200 stanovnika bilježi 330 obrtnika u 41 različitoj specijalizaciji.⁵⁷ O snažnom razvoju obrtništva možda najbolje govori činjenica da se njihova specijaliziranost odrazila i na topografiju grada, u kojoj su varaždinski mesari kao najbrojniji imali i vlastitu ulicu.

Jedan od osnovnih čimbenika gradskog karaktera naselja u srednjemu vijeku svakako je bila i njegova crkvena funkcija. Zbog izrazito hijerarhijske organizacije institucije crkve, upravo stupanj crkvenog centraliteta nekog naselja možda najjasnije oslikava stupanj njegova razvoja, odnosno razvijenost njegovih gradskih funkcija. Naime, razvijenija gradska naselja redovito imaju i razgranatiju crkvenu organizaciju. Varaždin se već u najstarijem popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine pojavljuje u dvostrukoj ulozi: kao sjedište župe i kao sjedište arhiđakonata, što znači da je njegova

⁵⁴ Izračunato na temelju gradskih zapisnika sačuvanih za razdoblje 1454. – 1469. Usp. Ilijanić – Kapustić, Prilog istraživanju stanovništva, str. 177.

⁵⁵ Krešimir Filić, *Varaždinski mesarski ceh: zapisnici ceha od godine 1589. do uključivo godine 1708.*, Varaždin 1968., str. 19.

⁵⁶ Najstariji do sada pronađeni popis stanovnika grada Varaždina potječe iz 1520. godine. Čuva se u Državnom arhivu Nürnberga, fond kneževine Brandenburg – Ansbach, sig. 1119/7. Prvi ga je koristio Josip Adamček (Sukobi grada Varaždina i varaždinske vlastele u XVI. i XVII. stoljeću, u: *Varaždinski zbornik*, str. 233–244), potom je dopunjen u: Ljerka Perči, *Popis građana Varaždina iz 1520. godine, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU u Varaždinu*, sv. 1, Varaždin 1986., str. 267–276.

⁵⁷ Ilijanić – Kapustić, Prilog istraživanju stanovništva, str. 186.

centralna crkvena funkcija bila izrazito snažna. O ulozi teritorijalne organizacije župa i arhiđakonata u srednjovjekovnom društvu možda najbolje govori činjenica da su upravo granice arhiđakonata najčešće činile i granice srednjovjekovnih županija.

Za razvoj gradskih središta najveću su važnost imale župne crkve. Župna crkva nije imala samo vjersku ulogu pri čemu bi okolno seosko stanovništvo ovisilo o gradskom župniku, već je položaj župne crkve imao važnu ulogu i u pravnom te gospodarskom životu grada. U crkvu su dolazili stanovnici iz okolice koja nije imala crkvu, čime se stvarao preduvjet trgovačke razmjene grada i njegove periferije, osobito u vrijeme sajмова, koji su također bili vezani uz svece zaštitnike dotične crkve.⁵⁸ Nadalje, župna je crkva ima ključnu ulogu u urbanističkom oblikovanju grada. Prostor ispred crkve gotovo redovito je prostor okupljanja, trgovačke razmjene, pa i sajmovanja. No, upravo pojava župe, odnosno župne crkve, u Varaždinu je još uvijek vezana uz mnoge nepoznanice. Postojanje župe u Varaždinu dokumentirano je u popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine, kada se spominje Župa sv. Vjenceslava (*primo ecclesia sancti Vensezlai*).⁵⁹ To je ujedno jedini spomen varaždinske župe pod tim patronatom, da bi se od 1454. nadalje spominjala kao župa pod patronatom sv. Nikole. Kako o varaždinskoj župi kao ni o njezinoj crkvi u razdoblju između 1334. i 1454. nemamo nikakvih vijesti, nije poznato u kojem su odnosu bile župe sv. Vjenceslava i sv. Nikole i kada je župa točno promijenila sveca zaštitnika. Naime, najstariji pouzdani spomen župne crkve sv. Nikole u Varaždinu potječe iz isprave 1454. godine kojom Doroteja, kći Klementova, u korist gradnje crkve sv. Nikole poklanja jednu kravu (*ad fabricam ecclesie sancti Nicolai legavit et dimisit*).⁶⁰ Pri tome iz spomenutog zapisa nije jasno gradi li se tek crkva sv. Nikole ili se popravlja, no iz kasnijih zapisa iz sljedeće godine u kojima spominju prepravke možemo zaključiti da je crkva odavna u gradnji, kako je u to vrijeme često bio slučaj. Tezu o dugoj i postupnoj gradnji crkve potvrđuje i nalaz upisane godine (1494.) na samom tornju crkve.⁶¹

Drugi čimbenik crkvenog centraliteta u slučaju Varaždina održava se i u funkciji sjedišta arhiđakonata.⁶² Njegov prvi spomen nalazimo 1322., dakle nešto prije najstarijeg sačuvanog popisa župa Zagrebačke biskupije.⁶³ S obzirom na prostorni opseg varaždinskog arhiđakonata koji se prostirao od Drave do obronaka Ivančice te od hrvatsko-štajerske granice do Martijanca, možemo zaključiti da je prostor koji

⁵⁸ Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 67–68.

⁵⁹ Buturac, *Popis župa*, str. 104.

⁶⁰ MCV 2, dok. 9, str. 7.

⁶¹ Uklesanu godinu u tornju crkve pronašli su Krešimir Filić i Adolf Wissert 40-ih godina 20. stoljeća.

⁶² U većini arhiđakonata njegovo sjedište nije bilo stalno, već se samo zadržavao naziv po starom sjedištu, a stvarno sjedište bilo je podložno promjenama. Varaždin je u tom pogledu izuzetak. Grad je zadržao i naziv i funkciju sjedišta arhiđakonata, pa je ta njegova funkcija predstavljala dodatni poticaj razvoju centraliteta naselja, odnosno gradskih funkcija Varaždina.

⁶³ Usp. pismo pape Ivana XXII. od 13. rujna 1322. u kojem podjeljuje časti Zagrebačkom kaptolu spominjući Ivana Pavla – arhiđakona varaždinskog (*archidiacono de Worosd*). Usp. CD 9, dok. 62, str. 75.

je gravitirao varaždinskom crkvenom središtu bilo izrazito prostran. S obzirom na to da je osnivanje župe bilo uvjetovano odgovarajućom demografskom snagom naselja (broj stanovnika) i postignutim stupnjem teritorijalne organizacije, postojanje čak 12 župa na području varaždinskog arhiđakonata svjedoči nam o tome da je varaždinsko područje tijekom 14. stoljeća bilo razmjerno gusto naseljeno te crkveno dobro organizirano čineći važan dio Zagrebačke biskupije.

Osim župe i arhiđakonata, na centralitet srednjovjekovnog naselja donekle su utjecali i samostani, među kojima franjevački imaju osobitu važnost. Naime, poznato je da franjevci za svoje samostane biraju prvenstveno gradska naselja. Jedna redovnička crkva u Varaždinu spominje se u ispravi Bele IV. iz 1238. kojom on ivanovcima dodjeljuje neko zemljište smješteno u susjedstvu posjeda sv. Ivana varaždinskog (*item concessimus ediem domui quandam terram auae est circa quatuor aratra exemtam a comitatu Vorosd quae est contigna terrae S. Ioannis de Vorosdino*).⁶⁴ Iz toga zaključujemo da je tada u Varaždinu već postojala crkva sv. Ivana, no ne i u čijem je vlasništvu bila.⁶⁵ Naime, u svim kasnijim izvorima nakon dolaska franjevaca pri spomenu crkve sv. Ivana uvijek se navodi da se radi o samostanskoj crkvi (*claustrum S. Joannis*).⁶⁶ Ne zna se točno kada su franjevci došli u Varaždin, no svakako su tamo već bili 1301., kada se varaždinski franjevački samostan navodi kao prvi (najstariji) samostan Pećujske kustodije.⁶⁷ O iznimno dugoj prisutnosti franjevaca u Varaždinu mogla bi govoriti i jedna isprava iz 18. stoljeća u kojoj se spominje samostan u Varaždinu već 1281. godine.⁶⁸ U tom slučaju varaždinski franjevački samostan bio bi najstariji franjevački samostan u čitavoj Ugarskoj.⁶⁹ Dakle, na temelju iznesenog, možemo zaključiti da su franjevci u Varaždin došli nakon 1238., odnosno nešto prije 1281. godine. Ta se datacija uklapa i u većinu franjevačkih isprava u kojima se uglavnom spominje dolazak franjevaca u Varaždin u doba Bele IV. koji je vladao od 1235. do 1270. godine.⁷⁰ Pri tome ostaje neriješeno pitanje od kada potječe prvotna crkva sv. Ivana Krstitelja te u čijem je vlasništvu bila prije dolaska franjevaca.

⁶⁴ CD 4, dok. 44, str. 48–50.

⁶⁵ Spomenuti dokument Ivan Kukuljević Sakcinski u djelu *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci Sv. Ivana u Hrvatskoj* (Zagreb 1886., str. 36) te Krešimir Filić u djelu *Franjevci u Varaždinu – poviest franjevačke crkve i samostana o 700-godišnjici dolaska Franjevaca u Varaždin* (Varaždin 1944., str. 9–12) smatraju dokazom prisutnosti ivanovaca u Varaždinu, prevodeći povelju na način da je crkva sv. Ivana ta zemlja koja se dodjeljuje ivanovcima. Zbog toga navedeni autori pripisuju crkvu sv. Ivana Krstitelja ivanovačkom redu čiji je zaštitnik upravo sv. Ivan Kristitelj. Suprotno tome, u svojim radovima Paškal Cvekan (*Djelovanje franjevaca u Varaždinu*, Varaždin 1978., str. 42) te Neven Budak (*Gradovi Varaždinske županije*, str. 72) smatraju da se na temelju spornog dokumenta može zaključiti samo da je u Varaždinu u to vrijeme postojala crkva sv. Ivana, no ne i to u čijem je vlasništvu bila.

⁶⁶ Usp. CD 14, dok. 263, str. 351–353.

⁶⁷ Cvekan, *Djelovanje franjevaca*, str. 48.

⁶⁸ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond obitelji Sermage, XLVI, el. IV.

⁶⁹ Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 72.

⁷⁰ Cvekan, *Djelovanje franjevaca*, str. 45.

Osim te crkve, u to vrijeme na području današnjeg Varaždina postojala je i župna crkva sv. Vida, koja se također spominje 1454. godine kao *ecclesia sancti Viti*. Njezina lokacija u jugozapadnom predgrađu na cesti prema Biškupcu, gdje se i danas nalazi, govori o gustoj naseljenosti varaždinske agrarne periferije već u razdoblju srednjega vijeka.

Iz svega navedenog možemo zaključiti da su centralne funkcije srednjovjekovnog Varaždina kao cjeline bile podijeljene između njegova kastruma, koji je bio nosilac političko-administrativnih i obrambeno-vojnih funkcija te slobodnog i kraljevskog grada, koji je bio nosilac gospodarskih i crkvenih funkcija varaždinskog urbanog središta. Sveukupno, snaga njegovih gradskih funkcija bila je iznimno snažna, pa je prostor na koji je izravno utjecao često znatno prelazio granice njegove županije. Osobito se to odnosi na njegove vojno-obrambene funkcije koje su se protezale na veći dio Slavonije, ali u većoj mjeri i na njegove gospodarske (osobito trgovačke) funkcije. Smještaj tridesetnice upravo u Varaždin (1498.)⁷¹ te razvijena cehovska organizacija čija su cehovska pravila kasnije preuzimana i u susjednim gradovima Ugarske⁷² jasno govori o tome da je utjecaj Varaždina kao središnjeg gradskog naselja često prelazio granice Hrvatske.

Topografija srednjovjekovnog Varaždina

Mikrolokacija grada Varaždina kao i njegova unutarnja struktura prvenstveno su uvjetovani njegovim prometnim položajem. Naime, položaj varaždinske srednjovjekovne urbane jezgre određen je trasom triju cesta koje povezuju njemačke zemlje i Ugarsku, odnosno Ugarsku i Jadransko more, koje su se križale na području grada, a čije su trase i danas jasno vidljive u planu varaždinskih ulica. Sa sjeverozapada se uz Dravu prema Varaždinu spuštala cesta koja je povezivala njemačke zemlje preko Štajerske sa Slavonijom (*via magna per quam itur ad Theothoniam*) nastavljajući dalje prema istoku.⁷³ Trasa te prastare cestovne komunikacije koja ima kontinuitet od antičkih vremena na području Varaždina poklapa se s današnjom Optujskom, Trstenjakovom i Trenkovom ulicom.⁷⁴ S tog se glavnog puta, u području križanja današnje Trstenjakove i Optujске, odvajao odvojak ceste (*via magna*) koji je trasom današnje Ulice Stanka Vraza vodio prema jugu.⁷⁵ Treća cesta dolazila je iz smjera zapada trasom današnje Ulice braće Radića (*via exercitualis, strata exercitualis, via mi-*

⁷¹ Jedan od četiriju glavnih tridesetničkih ureda (Dreissigst-Haupramt-Stelle) bio je upravo u Varaždinu, dok su ostala tri bila u Murskoj Soboti, Nedelišću i Zagrebu. Usp. Othmar Pickl, *Dreissigst im Windischland. Im Lebensraum der Grenze*, Graz 1971., str. 156.

⁷² Cehovska pravila remenara, kovača i bravara preuzeta su početkom 17. stoljeća u Sarvaru i Fertoeszentmiklosu, a potom i u Csorni. Usp. Budak, *Gradovi Varaždinske županije*, str. 176.

⁷³ Spominje se već u Andrijinoj darovnici iz 1209. godine. Usp. CD 3, dok. 75, str. 89–91.

⁷⁴ Postojanje te ceste, odnosno njezinu trasu, potvrđuje i *Tabula Peutingeriana*.

⁷⁵ Također se spominje u darovnici iz 1209. godine.

litum) te je, pružajući se dijagonalno prema sjeveroistoku, sjekla prve dvije ceste.⁷⁶ Trasa te dijagonalne ceste koja se danas očuvala samo u svojem ishodišnom dijelu u Ulici braće Radić, odnosno izlaznom kraku u trasi Kukuljevićeve ulice, u središnjem je dijelu jezgre izbrisana kasnijom urbanizacijom grada. Područje omeđeno trima spomenutim cestama bilo je prostor na kojem je nastao srednjovjekovni Varaždin kao suburbij varaždinskog kastruma.

O mogućoj strukturi tog najranijeg varaždinskog naselja koje se spominje od 12. stoljeća znamo vrlo malo. S obzirom na lokalitet najstarijih javnih objekata srednjovjekovnog Varaždina iz razdoblja 13. i 14. stoljeća, funkciju glavne ulice sasvim sigurno imala je dijagonalna cesta – *via exercitualis*, i to u dijelu istočno od križanja s *via magnom*. Tamo se pod utjecajem lokacije crkve s vremenom razvio prošireni ulični trg – *strassenmarkt* – kao središnji prostor okupljanja i trgovanja. Potvrdu geneze ranog varaždinskog naselja formiranog duž proširene protočne ceste koja s vremenom oblikuje ljevkastu trg možemo pronaći u analogiji s nizom srednjoeuropskih gradova čija je morfogeneza također uvjetovana nastankom primarnog uličnog trga.⁷⁷ Na takvu morfogenezu varaždinskog naselja upućuje i lokacija crkve sv. Ivana. To je najstariji objekt s centralnim funkcijama koji se spominje na području Varaždina već 1238., a nalazio se na mjestu današnjeg franjevačkog kompleksa, dakle upravo duž *via exercitualis* (točnije uz njezin sjeverni rub). Naime, usprkos prijeporima kome je crkva u to vrijeme pripadala (ivanovcima, franjevcima ili nekom drugom), sasvim je izvjesno da je kao vjerojatno najstariji crkveni objekt naselja ujedno predstavljala i prvotno mjesto okupljanja i trgovačke razmjene.

Kada tijekom 13. stoljeća franjevci dolaze u Varaždin, oni podižu svoj samostan pokraj crkve sv. Ivana, dakle potvrđujući nam još jednom da je upravo *via exercitualis* glavna i najvažnija varaždinska ulica. Naime, takva se lokacija uklapa u temeljno franjevačko načelo da franjevački samostani moraju stajati na putu (*in via*), dakle na prometnom mjestu.⁷⁸ Za rekonstrukciju topografije prvotnog franjevačkog kompleksa osobitu važnost ima jedan zapis (*Pro memoria*) iz 1796. godine.⁷⁹ U njemu varaždinski franjevac Eugen Klimpacher na temelju rukopisa iz 1591. koji se čuvao u knjižnici samostana u Remetincu daje kratak opis prvotnog franjevačkog samostana iznoseći podatak da su franjevci po dolasku u grad uz crkvu sv. Ivana podigli skromni samostan koji su s vremenom dograđivali i dali mu bolji izgled.⁸⁰ To je ujedno

⁷⁶ MCV 1, dok. 8, str. 7; isprava iz 1265. godine.

⁷⁷ Fritz Posch, Mehrstufingen Stadt und Marktanlagen der Steiermarkt im Mittelalter und ihre Bedeutung für die Siedlungsgesichte, *Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung*, sv. 78, Wien 1970., str. 274–285.

⁷⁸ Anđelko Badurina, *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja*, Zagreb 1990., str. 31.

⁷⁹ Arhiv franjevačkog samostana u Varaždinu.

⁸⁰ Povod opisa starog samostana vjerojatno treba tražiti u katastrofalnom požaru koji je poharao Varaždin i njegov samostan 27. svibnja 1582. godine, dakle nešto prije nastanka spomenutog rukopisa. Tom je prilikom potpuno izgorio samostan zajedno s crkvom. Usp. Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 107.

razlog zašto je franjevački samostan kao titulara preuzeo sv. Ivana Krstitelja. Prema Klimpacheru, taj prvotni samostan nalazio se sa sjeverne strane crkve, dok se groblje nalazilo s njezine zapadne strane. Osim same lokacije franjevačkog samostana koju je on zadržao do danas, osobito je važno uočiti bitan otklon u smjeru parcelacije čitavog franjevačkog kompleksa koji je i danas jasno uočljiv. Naime, dok su sve okolne parcele duž obje strane današnjeg Franjevačkog trga postavljene okomito na uzdužnu os trga, franjevački kompleks postavljen je ukoso, znatno odstupajući od smjera parcelacije svih okolnih kuća. Kada znamo da je današnji franjevački kompleks nastao na temeljima onog srednjovjekovnog koji je nesumnjivo stajao duž *via exercitualis* koja je dijagonalno sjekla današnje središte grada, položaj južnog ruba franjevačkog kompleksa mogao bi ukazivati na trasu koju je *via exercitualis* imala u ovom dijelu grada, a koja je posve nestala u kasnijoj izgradnji grada.

Konačno, središnje mjesto *via exercitualis* u urbanom razvoju Varaždina potvrdit će i lokacija župne crkve koja se prvi put spominje 1334. kao župna crkva sv. Vjenceslava, a od 1454. kao crkva sv. Nikole. Kao što je već spomenuto, crkva sv. Nikole građena je tijekom druge polovice 15. stoljeća duž južnog ruba uličnog trga. Položaj te gotičke crkve u smjeru istok – zapad istovjetan je položaju današnje crkve koja je dovršena 1773. godine, što potvrđuje kontinuitet lokacije crkve i njezinih temelja barem od sredine 15. stoljeća nadalje.⁸¹ Nažalost, gradski zapisnici Varaždina ne spominju crkvu sv. Vjenceslava kao ni njezinu lokaciju, pa je teško sa sigurnošću ustvrditi je li crkva sv. Nikole koju na ovoj lokaciji poznajemo od sredine 15. stoljeća izgrađena na mjestu crkve sv. Vjenceslava (ili je čak riječ o istom objektu s promijenjenim titularom?). Da bi zapravo mogla biti riječ o istom objektu, sugerira jedan dokument varaždinskog župnika Antuna Mokovića u kojem je on, tražeći sredstva za spomenutu crkvu, 1756. zapisao da je crkva sv. Nikole stara 584 godine, iz čega bi proizlazilo da je crkva na toj lokaciji postojala već 1172. godine.⁸² Iako je moguće da župnik preuveličava starost crkve (potraživanja za crkvu argumentira upravo starinom crkve), taj nam podatak svakako ukazuje na dug kontinuitet sakralnosti te lokacije.

Osim župne crkve i samostana, važnu ulogu u socijalnom životu srednjovjekovnog Varaždina imao je njegov gostinjac (*xenodochium, domus hospitalis*). U zapisnicima gradskog poglavarstva spominje se 1406. kao već dobro organizirana institucija, iz čega možemo pretpostaviti da postoji već duže vrijeme.⁸³ Iako postoje prijepori o tome kada i tko osniva varaždinski gostinjac, sasvim je izvjesno da se on nalazio u glavnoj ulici te da je njegovo djelovanje povezano s crkvom sv. Ivana (redovito se

⁸¹ Taj podatak saznajemo iz zapisa Ivana Znike, arhiđakona varaždinskog, koji je 1678. dao detaljan opis stare crkve prije nego što je na njezinim temeljima 1771. počela gradnja nove. Kaptolski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije, Prot. 162/III, str. 37–38.

⁸² Državni arhiv Varaždin, Zapisnici gradskog poglavarstva, LXIII-63.

⁸³ MCV 1, dok. 42, str. 46.

spominje kao *domus hospitalis de sancto Joahanne*).⁸⁴ Taj se gostinjac do 1573. godine sastojao od jedne drvene kuće, da bi se 1588. na istoj zemljišnoj čestici počela graditi nova zgrada gostinjca, ali i obnovljati stara.⁸⁵ Iako se u gradskim zapisnicima redovito spominje kao objekt u unutarnjem gradu, njegovu točnu lokaciju saznajemo tek 1775., kada se gradi novi gostinjac uz crkvu sv. Florijana, a stari prodaje pivaru Matiji Reinneru. Tom je prilikom u knjizi fasija zapisano: prodaje se zemljište gostinjca s dvjema kućama izgrađenim na istomu, a koje se nalazi u unutarnjem gradu, ograničeno s istoka odstranjenim grobljem franjevaca, sa zapada Opatičkom ulicom (danas Uršulinska, op. a.), s juga drugom ulicom trga, a sa sjevera dvorištem prije spomenutih franjevaca.⁸⁶ Iz navedenog opisa slijedi da je stari gostinjac stajao na sjevernoj strani današnjeg Franjevačkog trga, između Uršulinske ulice na zapadu i franjevačkog groblja, odnosno franjevačke crkve, na istoku. Iz toga proizlazi da je stari gostinjac bio izgrađen na mjestu palače Herczer izgrađene 1790. godine (danas Franjevački trg 6). Tu lokaciju gostinjca potvrđuju i arheološka istraživanja provedena 1998. unutar podrumskog dijela palače Herczer, gdje su identificirani tragovi drvenog objekta u literaturi poznatog kao brvnara, a čiji su ostaci datirani između 1290. i 1410. godine.⁸⁷

S obzirom na lokaciju spomenutih javnih objekata koji su bili ujedno i glavni čimbenici okupljanja i trgovanja, možemo zaključiti da je srednjovjekovno varaždinsko naselje u prvom razdoblju svojeg razvoja imalo oblik vikusa (*vicus*), odnosno naselja razvijenog duž proširene ulice-trga pogodnog za trgovinu, koji nalazimo u korijenu većine srednjoeuropskih gradova.⁸⁸ Središnja ulica, *via exercitualis*, ujedno je i važna regionalna prometnica koja spaja Ivanec preko Varaždina s Ludbregom, povezujući Hrvatsko zagorje s Podravinom. Zahvaljujući takvim uvjetima razvoja, možemo pretpostaviti da se urbano tkivo naselja u prvo vrijeme širilo primarno duž spomenute ceste formirajući suburbij varaždinskog kastruma kao izduženo naselje u smjeru jugozapad – sjeveroistok. Iako spomenuti suburbij već 1209. dobiva status slobodnog kraljevskog grada, naselje – po svemu sudeći – nije bilo utvrđeno. Naime, za razliku od Gradeca, koji je poveljom iz 1242. obvezan na izgradnju utvrda, to s Varaždinom nije bio slučaj.

Kraljevski kastrum lociran sjeverno od glavne ulice štitio je naselje sa sjevera. To je ujedno bio jedini objekt s centralnim funkcijama koji je lociran izdvojeno iz naselja,

⁸⁴ Sukladno vjerovanju da je crkva sv. Ivana Krstitelja pripadala ivanovcima, Kukuljević (*Priorat vranski*, str. 39) i Filić (*Franjevci u Varaždinu*, str. 9–12) smatraju da su gostinjac osnovali ivanovci u 13. stoljeću, pozivajući se na istu darovnicu iz 1238. godine.

⁸⁵ Državni arhiv Varaždin, Liber fassionum, god. 1588., str. 276.

⁸⁶ Državni arhiv Varaždin, Prothocollum fassionum lib. et regiae Civitatis Varasdiensis 1773. – 1785., str. 110–111.

⁸⁷ Usp. Marina Šimek, Izvještaj o pokusnom arheološkom istraživanju u palači Herczer, rukopis, 1998., Arhiva Gradskog muzeja Varaždin.

⁸⁸ Hans Planitz, *Die deutsche Stadt in Mittelalter von der Roemerzeit bis zu de Zunftkaempfen*, Wien 1973., str. 65.

u neposrednoj blizini raskršća dvaju važnih prometnica (*via magna* i *via magna per quam itur ad Theothoniam*) omogućujući mu na taj način dobru kontrolu spomenutih prilaznih cesta. Istodobno, odvojenost kastruma od naselja omogućavala je vojsci lako kretanje oko kastruma, a naselju ipak dovoljnu blizinu sigurnosti koju je pružao kastrum. S obzirom na dosadašnje arheološke nalaze, kastrum je stajao na mjestu četvrtaste gotičke kule, koja predstavlja najstariji do danas sačuvani dio varaždinske utvrde.⁸⁹ Prilikom restauracije gotičke kule iz 1962./1963. godine, otkriveni su temelji kule koji sežu 250 cm ispod razine tla. Ti temelji imali su deblje zidove od gotičke kule (20 cm s istočne i zapadne unutarnje strane i čak 80 cm sa sjeverne i južne strane), što znači da je temeljno ziđe kule bilo deblje, a sama kula barem djelomično izgrađena od kamena. S obzirom na to da se na temelju gotičkih baldahina kula datirala u 14. stoljeće, stariji temelji okvirno su datirani u 13. stoljeće.⁹⁰ Sama kula, po svemu sudeći, bila je samostojeći objekt. Kula je bila okrenuta prema sjeveru, odnosno Dravi, na što nam ukazuju glavni portal i položaj pokretnog drvenog mosta preko kojeg se ulazilo u kulu, a čiji su ostaci pronađeni najnovijim arheološkim istraživanjima 2006. – 2008. te datirani u razdoblje 1415. – 1445. godine.⁹¹ Oko kule u istom je razdoblju izgrađena palisada, a oko nje i vodeni jarak koji je dodatno branio kulu, iz čega zaključujemo da je već početkom 15. stoljeća varaždinski kastrum postao značajni čimbenik obrane ne samo grada, već i njegove šire regije. To nam potvrđuju i zapisi iz Celjske kronike iz kojih saznajemo da Janko Hunjadi 1446. nije uspio osvojiti varaždinsku utvrdu koja je tada bila u vlasništvu Ulrika Celjskog jer je ona očito već bila dobro utvrđena palisadama i vodenim jarcima, no istodobno je popalio naselje koje još nije bilo utvrđeno.⁹²

Zbog snažnog razvoja trgovine, obrta te novčane privrede uopće, Varaždin svoj najveći uspon doživljava tijekom 15. stoljeća. Uspon grada odrazit će se i na njegovu ubrzanu izgradnju, ali i znatnu promjenu unutarnje strukture. Sada to više nije neutvrđeni suburbij okupljen oko uličnog trga, već dobro organiziran grad s uređenim utvrdama, ulicama i središnjim trgom. Možda najdinamičnije razdoblje razvoja Varaždina nastupilo je u vrijeme grofova Celjskih, koji su bili vlasnici varaždinskog kastruma od 1397. do 1456. godine, kada se u gradu događaju i najveće urbanističke promjene. Slobodno možemo reći da je Varaždin svoj gradski status formalno dobio 1209., ali je upravo u vrijeme grofova Celjskih njegovo naselje dobilo fizionomiju i funkcije razvijenog srednjovjekovnog grada.

⁸⁹ Najnovija arheološka istraživanja rađena su u razdoblju 2006. – 2008. godine. Sumarni rezultati tih istraživanja objavljeni su u publikaciji *Iz srednjega u novi vijek: varaždinski stari grad i projekt bastion* 2008. godine koju su napisali Spomenka Težak, Miroslav Klemm i Marina Šimek. Rezultati istraživanja javnosti su predloženi i tematskom izložbom u gradskom muzeju Varaždina.

⁹⁰ Dokumentacija iskopavanja Stari grad – Tvrđa, rukopis, 1962. – 1963., Arhiva Gradskog muzeja Varaždin.

⁹¹ Težak – Klemm – Šimek, *Iz srednjega u novi vijek*, str. 26.

⁹² Krones, *Die Freien*, str. 103.

Varaždinski kastrum tijekom 15. stoljeća prerasta iz samostojeće kule s palisadama u složeni fortifikacijski sustav četiriju četverougaoih kula međusobno povezanih zemljanim kurtinama. Naime, osim stare gotičke kule nešto sjevernije od nje izgrađene su još tri kule koje su potom sve povezane bedemima. Ostaci te faze u razvoju varaždinske utvrde i danas su vidljivi. U podnožju istočne okrugle kule i danas su vidljivi otklesani dijelovi četverokutnog temelja na kojem je renesansnom pregradnjom utvrde izgrađen zaobljeni rondel. Zapadno od nje stajala je još jedna četvrtasta kula koja je kasnije ugrađena u sjeverni zid utvrde, a još zapadnije još jedna, također preuređena u renesansnoj pregradnji, čiji se tragovi prvotne forme naziru na prvom katu.⁹³ Za potrebe utvrde 1458. godine Celjski su u južnom dijelu posjeda oko tvrđe (danas Strossmayerovo šetalište 5) izgradili žitnicu (*kasten*),⁹⁴ kako bi feudalna utvrda vojno i gospodarski bila posve neovisna o gradu.⁹⁵

U vrijeme grofova Celjskih i građansko se naselje počinje jače utvrđivati. Naime, suprotno dosadašnjim podacima iz literature koji su varaždinske gradske bedeme redovito datirali u 16. stoljeće, povijesni izvori nedvojbeno dokazuju da prve vijesti o postojanju gradskih utvrda potječu već iz 1454. godine, kada se u gradskom zapisniku bilježi odluka da gradski sudac mora kazniti svakog tko bi uništavao gradske palisade (*sepes*) i grabišta (*fossata*).⁹⁶ Očito, poučeni lošim iskustvom iz 1446. kada je Hunjadi poharao naselje, gradske vlasti odlučuju podignuti prve palisade i vodeni opkop oko samog grada koji su dakle morali nastati između 1446. i 1454. godine. Palisade su, po svemu sudeći, bile privremeno rješenje, jer se već 1462. godine izričito spominje *muros*, dakle neka čvrsta zaštita, odnosno bedem.⁹⁷ Ti su bedemi, po svemu sudeći, bili kameni, na što upućuju i arheološki nalazi, koji su ispod zemljanih bedema datiranih u 16. stoljeće u donjem sloju pronašli stariju kamenu osnovu.⁹⁸ Nešto više o prvim gradskim utverdama saznajemo od Horvata, koji, nažalost, ne navodi izvor iz kojeg je crpio podatke.⁹⁹ Prema njemu, utvrde su činili bedemi za koje se materijal dobio istovremenim kopanjem vodenog jarka oko grada. Kako se radilo o opsežnom građevinskom zahvatu, na njihovoj gradnji osim samih građana sudjelovali su i gradski kmetovi iz okolnih sela. Bedemi su obuhvatili samo središte

⁹³ Ilijanić – Kapustić, Prilog istraživanju stanovništva, str. 172.

⁹⁴ MCV 2, dok. 146, str. 98.

⁹⁵ Tijekom prve polovice 16. stoljeća žitnica je sukladno promijenjenim povijesnim uvjetima prenamijenjena u oružarnicu.

⁹⁶ MCV 2, dok. 2, str. 1.

⁹⁷ Usp. dokument u kojem ban Jan Vitovac prenaša sajmeni dan s blagdana sv. Jakova na četvrti dan nakon sv. Jakova navodeći da se sajam ima održavati izvan gradskih zidina (*extra muros cuius civitatis predictae Warasdiensis*). MCV 1, dok. 151, str. 184.

⁹⁸ Za podatak o donjem kamenom sloju varaždinskih zemljanih bedema zahvaljujem arheologinji Marini Šimek, voditeljici Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin, koja je osobno sudjelovala u iskopavanju.

⁹⁹ Horvat, *Povijest grada Varaždina*, str. 26.

grada podijelivši grad na unutarnji – utvrđeni i vanjski – u kojem su ostala nezaštićena varaždinska predgrađa. Bedemi su omeđivali grad u formi pravokutnika na čijim su uglovima bila pojačanja u obliku kula. Izgradnja bedema, prema Horvatu, otpočela je 1447. godine. Gotovo istovremeno s gradnjom bedema nastala su južna i sjeverna gradska vrata kojima se prilazilo preko drvenog pokretnog mosta kojim su se premošćivali vodeni jarci napunjeni vodom iz obližnjeg rukavca Drave. Nesumnjivo postojanje gradskih bedema već u 15. stoljeću potvrđuju i brojni sudski spisi iz 15. stoljeća u kojima se jasno razlikuju kuće unutarnjeg grada, odnosno kuće u predgrađu.¹⁰⁰

Manje nepoznanica vezano je uza sam položaj bedema jer su oni manje-više nepromijenjeni ostali očuvani do početka 19. stoljeća. Sjeverni bedem prolazio je nešto sjevernije od kuća u današnjoj Bakačevoj ulici, a protezao se sve do križanja s današnjom Šenoinom ulicom. Potom je nastavljao prema jugu duž istočne strane današnje Šenoine i Stepinčeve ulice da bi, došavši do sjevernog ruba današnjeg Šetališta Vatroslava Jagića, okrenuo prema zapadu sve do današnje Cankareve ulice čijim je zapadnim rubom nastavljao prema sjeveru, gdje se spajao s bedemima utvrde Celjskih. Sredinom 15. stoljeća izgrađena su i dvojica gradska grada.¹⁰¹ Sjeverna gradska vrata (*portis civitas superior*, kasnije zvana i bečka vrata) činila je četverougaona kula na spoju današnje Gajeve ulice i Trga bana Jelačića (danas Trg bana Jelačića 2) koja je i danas sačuvana.¹⁰² Južna gradska vrata (*portis civitas inferior*, kasnije poznata i kao zagrebačka vrata) stajala su na današnjem Trgu slobode 7 – 8.

Građansko naselje unutar bedema također je doživjelo velike razvojne promjene. Izgradnja bedema oko civilnog dijela grada koji su presjekli glavne prilazne ceste gradu prijelomno je utjecala na daljnji razvoj unutarnje strukture varaždinskog naselja. Središte grada oblikovano oko uličnog trga sada je na svojem istočnom kraju dobilo svoje proširenje gdje je formiran novi trg – *forum publicum* (današnji Trg kralja Tomislava). Za razliku od izrazito ljevkastog oblika primarnog varaždinskog trga (Franjevački trg), taj trg tada oblikovan kao sporedni svojim pravokutnim tlocrtom predstavlja tipični kasnosrednjovjekovni trg. Njegova postepena preobrazba tijekom koje će do početka 16. stoljeća preuzeti funkciju središnjeg glavnog trga možda najbolje dokumentira preobrazbu Varaždina u formu razvijenog srednjovjekovnog grada s vrlo živim i dobro organiziranim komunalnim životom. Poticaj formiranju tog trga bio je višestruk. Prednost ljevkastog protočnog trga kao prirodni nastavak *via exercitialis* sada je nestala. Ulazni krak te važne prilazne ceste iz smjera zapada tako je odsječen gradskim bedemima. Istodobno ulični trg koji nije služio samo

¹⁰⁰ MCV 2, godine 1454. – 1464., 1467. – 1469.

¹⁰¹ Postojanje gradskih vrata već u 15. stoljeću potvrđuju zapisi gradskog poglavarstva iz 1460. koji izričito spominju dva gradska vratara. MCV 2, dok. 278, str. 178.

¹⁰² Sjeverni ulaz u grad branile su čak dvije kule. Nakon prolaska kroz sjeverna gradska vrata, na uglu današnje Bakačeve i Gajeve stajala je još jedna (porušena je oko 1825. godine). Ivy Lentić-Kugli, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Zagreb 2001., str. 191.

trgovanju, već i gradskom prometu, zbog sve intenzivnije trgovine postajao je sve neprohodniji. Tako se u njegovu produžetku s vremenom spontano oblikovao novi, širi trg koji je pružao više prostora za okupljanje. Afirmaciji novog trga osobito je pridonijela izgradnja gradske kule koja je ondje vjerojatno stajala već sredinom 15. stoljeća. Riječ je o četvrtastoj samostojećoj kuli koju možemo vidjeti na gradskom grbu iz 1464. na kojem se jasno vidi slika gotičkog tornja.¹⁰³ Kako Matijaš Korvin koji potvrđuje gradu spomenuti grb naglašava da je isti grb bio u upotrebi već ranije, možemo zaključiti da je gradska kula postojala i tijekom prve polovice 15. stoljeća.¹⁰⁴ Dakako, ostaje neriješeno pitanje gdje je ona stajala. Odgovor na to pitanje dala su arheološka istraživanja varaždinske gradske vijećnice 1967. godine, kada su u prizemlju vijećnice otkriveni gotički ulazni portal i tesani kameni kvadri koji ukazuju na postojanje pravilnog četverokutnog tornja.¹⁰⁵ Taj odvojeni toranj uz vijećnicu jasno je vidljiv i na veduti grada iz 1732. godine.¹⁰⁶ Definitivnoj afirmaciji novog središnjeg trga pridonijelo je premještanje gradske vijećnice koja će biti neposredno uz spomenuti gradski toranj. Naime, 1523. Juraj Brandenburški svoju je kamenu kuću uz toranj poklonio gradu za gradsku vijećnicu.¹⁰⁷ Do tada sjednice gradskog magistrata održavale su se u domovima gradskih prisežnika ili kući samog sudca.¹⁰⁸

Istodobno, izgradnja sjevernih i južnih gradskih vrata usmjerila je razvoj grada u neke do tada manje važne ulice koje su sada dobile važan razvojni poticaj. U tom smislu od 15. stoljeća nadalje osobitu će važnost dobiti današnja Gajeva ulica. U gradskim zapisnicima 15. i 16. stoljeća spominje se kao *Platea ante portam superiorem intra moenia, Velika Vulica ili Magna platea*, a povezivala je sjeverna vrata s novim gradskim trgom. U južnom dijelu grada izgradnjom bedema župna crkva sv. Nikole našla se neposredno ispred južnih gradskih vrata, što je s vremenom tu uvjetovalo formiranje manjeg trga (današnji Trg slobode) iz kojeg su se odvajale dvije važne ulice – jedna je prolazila ispred crkve vodeći od gradskih vrata prema kastrumu (*Platea Regalis*, današnja Draškovićeve ulica),¹⁰⁹ a druga od gradskih vrata stražnjom stranom crkve prema središnjem trgu (današnja Gundulićeve ulica). Te će ulice postati novom okosnicom razvoja grada u sljedećim stoljećima.

¹⁰³ MCV 1, dok. 165, str. 201–202.

¹⁰⁴ Postoje teze da kula u gradskom grbu zapravo predstavlja gotičku kulu varaždinskog kastruma, no to je malo vjerojatno. Naime, feudalni kaštel bio je zasebna jurisdikcija odvojena od gradske vlasti, pa je teško očekivati da bi građani u svoj grb stavili kulu koja nije gradska.

¹⁰⁵ Uvid *in situ* obavili su Mira Ilijanić iz Gradskog muzeja Varaždin i Đorđe Mitrović, predstavnik Jugoslavenskog instituta za zaštitu spomenika kulture. Dokumentacija u arhivi Gradskog muzeja Varaždin.

¹⁰⁶ List iz albuma bratovštine Blažene djevice Marije s prikazom grada s juga (Sigismund Knapp – Varaždin 1732. – Veduta: ulje na platnu; 74 x 86,5 cm. Gradski muzej Varaždin).

¹⁰⁷ MCV 1, dok. 224, str. 300.

¹⁰⁸ Mira Ilijanić, *Urbanizam, graditeljstvo, kultura*, Varaždin 1999., str. 199.

¹⁰⁹ Adolf Wissert, Bilješke o nekim varaždinskim kućama, *Spomenica Varaždinskog gradskog muzeja 1925. – 1935.*, Varaždin 1935., str. 43.

Tako je izgradnja bedema uzrokovala ne samo promjenu unutarnjeg plana ulica i trgova, već je i stvorena njihova nova hijerarhija u kojoj su glavnu ulogu dobile ulice koje su povezivale gradska vrata s novim trgom. Ta je nova ulična hijerarhija uvjetovala i oblikovanje specifične funkcionalne organizacije grada. Ulica koja je povezivala sjeverna gradska vrata s novim trgom uz središnji gradski trg postaje najprestižnije mjesto stanovanja. Uz sjeverna gradska vrata poznata i kao Bečka vrata formira se ulica mesara – *Platea sew vicus mesnychki vocati* (današnja Bakačeva ulica),¹¹⁰ a ulica između južnih gradskih vrata i novog trga (današnja Gundulićeva) formirat će se u važnu trgovačku ulicu s brojnim dućanima, dok će Draškovićeve imati ključnu ulogu u poštanskom prometu između Zagreba i Varaždina i njegova kastruma. Osim po ulicama, unutarnji grad već 1462. bio je podijeljen i na četiri četvrti (*viertl*) na čelu kojih su bili *viertlmeisteri* koji su brinuli za red i mir te po potrebi dijelili puške i samostrijele (*puschen und Pheyll*).¹¹¹ Takva specijalizacija ulica te unutarnja organizacija grada izražena u Varaždinu već u 15. stoljeću jasno potvrđuje njegovu iznimnu gospodarsku snagu te visoku razinu organizacije komunalnog života.

Osim unutarnjeg grada, stanovita organizacija postojala je i u vanjskom gradu, osobito u varaždinskim predgrađima, dijelovima urbanog tkiva grada koji su nakon izgradnje bedema ostali nezaštićeni. Ta su se predgrađa razvijala duž glavnih prilaznih cesta gradu. Duž zapadne prilazne ceste, stare *via militum* (Ulica braće Radić), 1460. godine spominje se *platea Milich*, kasnije poznata i kao Milički konec.¹¹² Duž glavne južne prilazne ceste iz smjera Varaždinskih Toplica (današnja Zagrebačka cesta) spominje se predgrađe *Longa villa* ili *Lange gasse*, gdje je živjelo dosta kovača,¹¹³ u produžetku današnje Kukuljevićeve spominje se *platea na Draviczi* ili *Dravichky konec*, a duž današnje Ulice kralja Krešimira kao glavne ceste prema istoku formiralo se naselje Poklečane (*platea suburbi ciuuitatis Pochlechane vocata*) koje se spominje već 1460. godine.¹¹⁴ Na području današnje Optujske ulice kao glavne prilazne ceste iz smjera sjeverozapada spominju se predgrađa *Slopanecz* i *Cigleniza*, gdje se 1448. održavao godišnji varaždinski sajam.¹¹⁵ Sva spomenuta predgrađa nastala su kao dio urbanog tkiva Varaždina i u funkcionalnom smislu bila su ovisna o gradu Varaždinu.

Analizirajući urbanu topografiju Varaždina od početka 13. do kraja 15. stoljeća, možemo zaključiti da, s obzirom na svoju morfogenezu i prostornu organizaciju, pokazuje niz analogija s ostalim srednjoeuropskim gradovima. Formu primarnog uličnog trga iz kojeg se razvijao Varaždin nalazimo u korijenu većine europskih gradova. Pri tome sam privilegij nije presudno utjecao na razvoj gradskih funkcija. Tek kada

¹¹⁰ Spominje se 1459. godine. MCV 2, dok. 247, str. 153.

¹¹¹ MCV 2, dok. 329, str. 216–217.

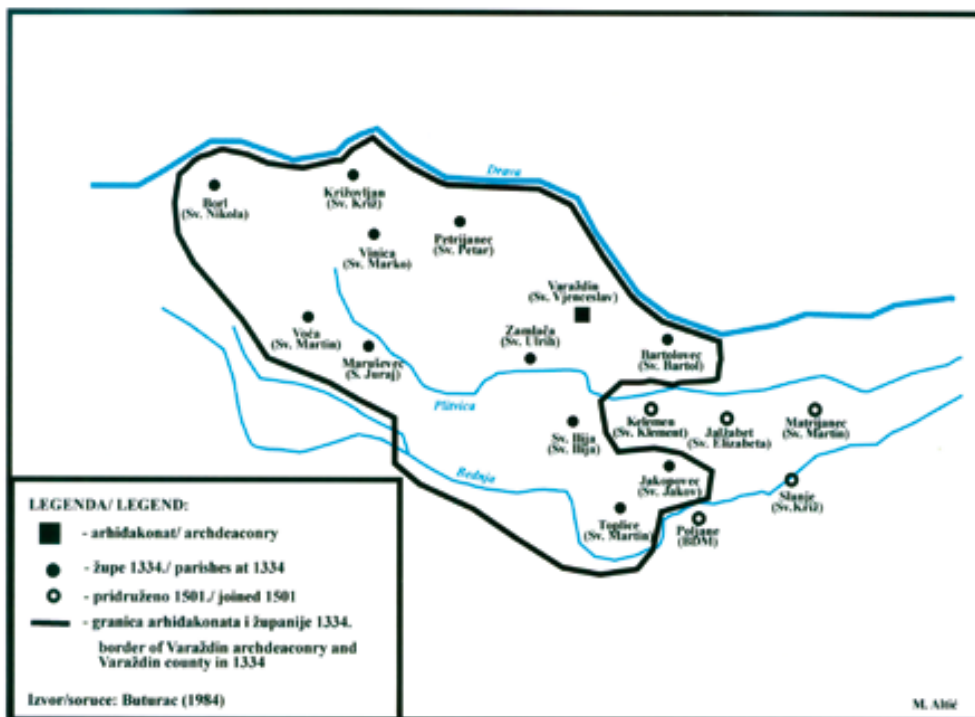
¹¹² MCV 2, dok. 266, str. 169.

¹¹³ MCV 2, dok. 214, str. 136.

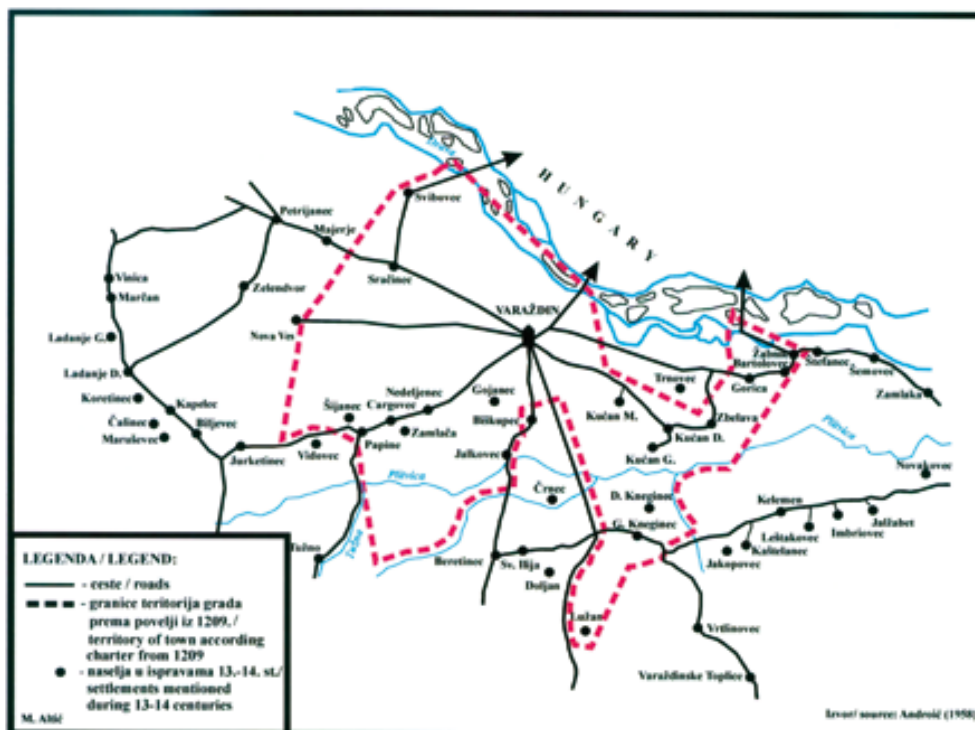
¹¹⁴ MCV 2, dok. 274, str. 174.

¹¹⁵ MCV 1, dok. 132, str. 165.

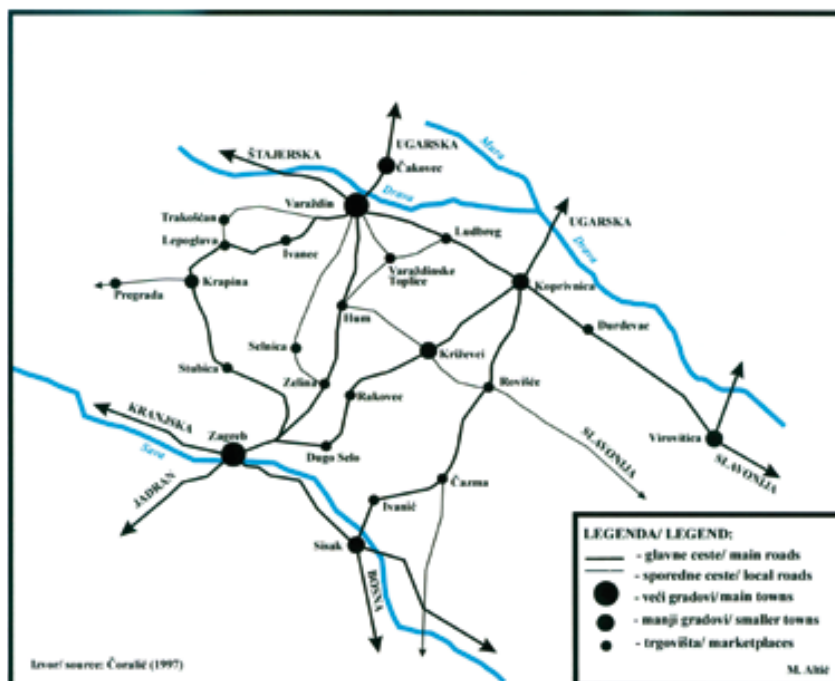
su tijekom 14. i početkom 15. stoljeća stvoreni povoljni uvjeti za njegov gospodarski uspon, Varaždin poprima fizionomiju i funkcije razvijenog srednjovjekovnog grada karakteriziranog klasičnim središnjim trgom te spletom ulica određene hijerarhijske strukture i funkcionalne specijalizacije karakteristične za sve europske gradove u razdoblju razvijenog i kasnog srednjega vijeka.

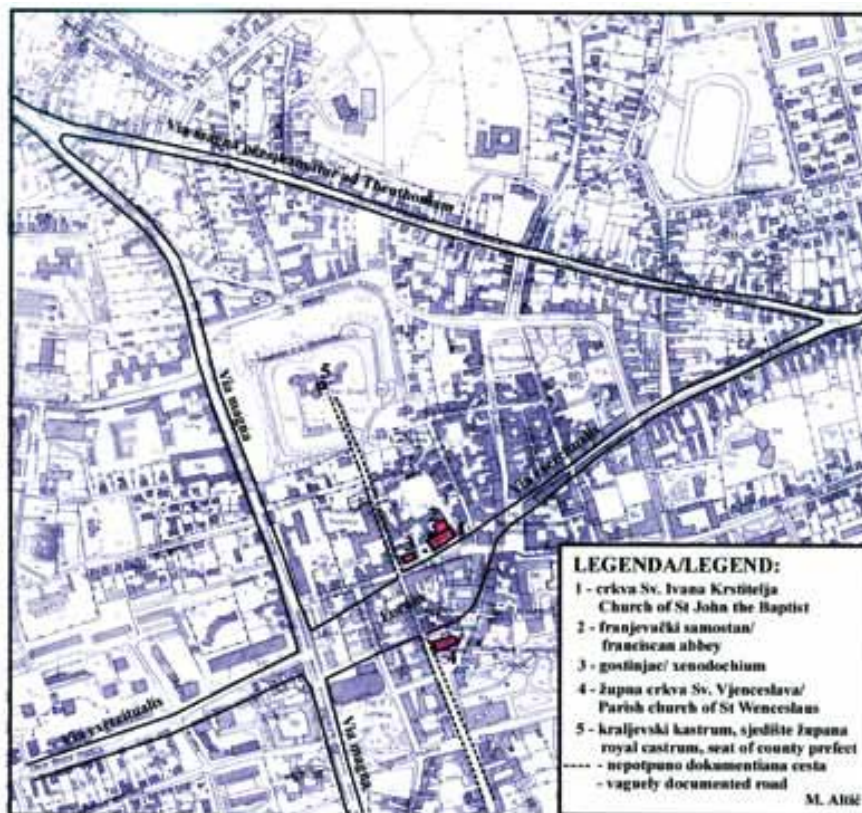
Sl. 1. Župe Varaždinskog arhidiakonata 1334. godine

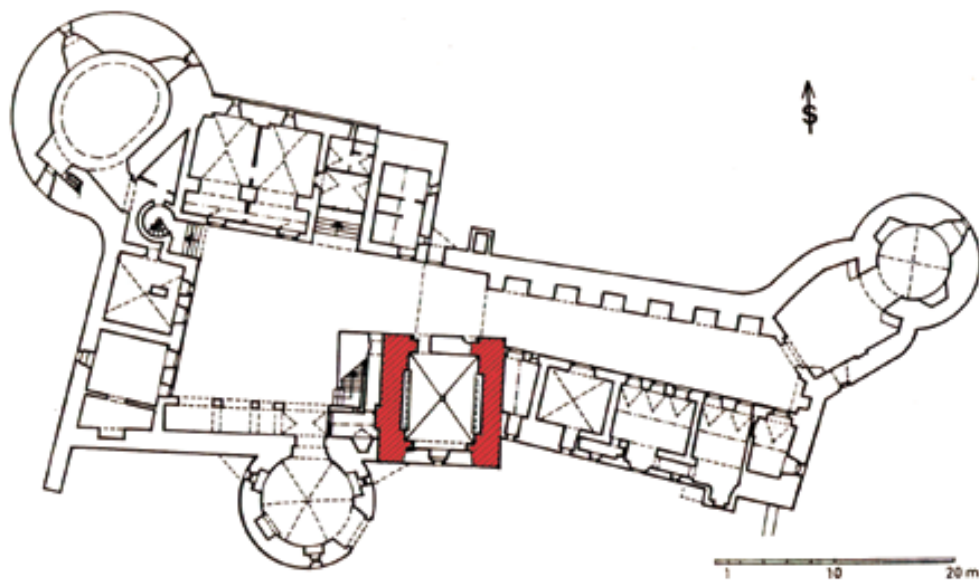
Sl. 2. Teritorij slobodnog i kraljevskog grada Varaždina 1209. godine

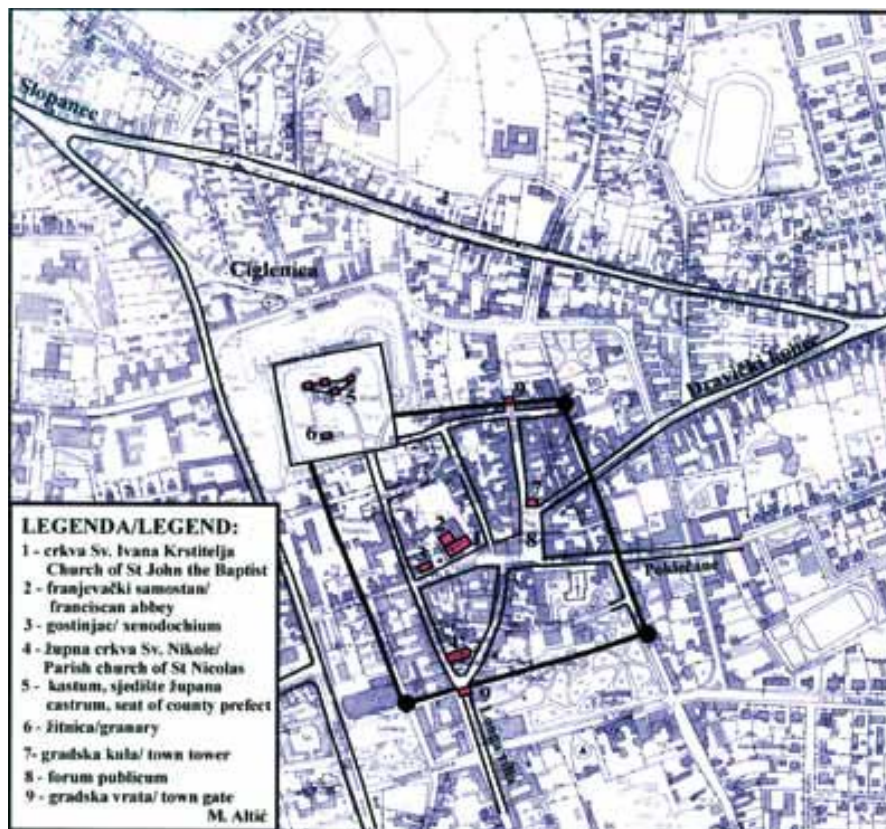
Sl. 3. Varaždin u prometnoj mreži srednjeg vijeka

Sl. 4. Rekonstrukcija srednjovjekovnog Varaždina – stanje 13./14. stoljeće

Sl. 5. Varaždinska utvrda – stanje 16. stoljeća s označenom gotičkom kulom iz 13. stoljeća

Sl. 6. Rekonstrukcija srednjovjekovnog Varaždina – stanje krajem 15. stoljeća

Mirela Slukan Altić

The Urban Development and Spatial Organisation of Medieval Varaždin

Summary

Based on the archival sources, the author analyses the urban development and topography of Varaždin from the thirteenth to the end of the fifteenth century. By taking into account medieval charters and the results of hitherto conducted archaeological excavations, she comes to new conclusions regarding the spatial organisation, development and course of building of the medieval city of Varaždin and its urban functions as one of the central settlements of medieval Slavonia. Based on the analyses of sources, a reconstruction of the spatial organisation of the city in the High and the Late Middle Ages has been made.

Both the microlocation and the internal structure of medieval Varaždin were dictated by its position as a focus of traffic. The city came into existence in an area bordered by three important regional roads, with a tradition reaching back to Antiquity, at the intersection of which, and immediately beside the place of transit over the River Drava, the city was built. On that intersection of the roads the royal castle, the seat of the Count of Varaždin, developed – and beside this, as a suburbium, likewise developed the city of Varaždin, the oldest free royal city in the area of Croatia and Hungary as a whole (chartered in 1209). Regarding the location of the objects with central functions (the church of St. John, the Franciscan convent, the hospice and the parish church), which were at the same time also the main factors in meeting and trade, it may be concluded that the medieval settlement of Varaždin in the first period of its development had the form of a vicus, that is, a settlement that developed alongside a widened street-square (*via exercitualis*) adequate for trading, which may be found as a root of most Central European towns.

Because of the strong development of trade, crafts and monetary economy in general, Varaždin experienced its strongest rise during the fifteenth century. The rise of the city influenced the acceleration of its construction, but also an important change of its internal structure. By that time it was no longer a non-fortified suburbium centred around the street-square, but a well-organised city with regulated fortifications, a main square and a network of streets, which were hierarchically defined and functionally specialised. Perhaps the most dynamic period of the development of Varaždin happened during the time of the rule of the Counts of Cili (Celje), who were the owners of the castle of Varaždin from 1397 to 1456, when the greatest changes in the city's urbanism occurred. It may be stated with some ease that Varaždin acquired its formal urban status in 1209, but it was precisely in the age of the Counts of Cili that its urban settlement took on the physiognomy and functions of a developed medieval city. Thanks to its strong administrative and political (the seat of a county, the seat of a lordship), defensive (the castle, city walls), economic (fairs, trade and crafts) and ecclesiastical functions (the seat of a parish and an archdeaconry), it may be concluded that as early as the High Middle Ages, and particularly

in the Late Middle Ages, Varaždin had pronouncedly strong central functions, which ensured for it the position of the second-ranking city within medieval Slavonia in terms of its importance.

Key words: the city of Varaždin, Middle Ages, urban development, urban topography, central functions of a town